

Sınıflandırma ve Yapısı

Mustafa DURAK*

ÖZET

Bu çalışmada, bilimselliğin temel öğelerinden biri olan sınıflandırma kavramıyla ilgili terimler, ilkeler ve ilişkiler gözden geçirilmiş ve değişik sınıflandırma olasılıkları sergilenmiştir. Araştırmacıya, çeşitli sınıflandırma biçimlerinden, kendisine en uygun olanı seçmesi ama eğer varsa öbür tutarlı sınıflandırma biçimlerine de dikkat etmesi salık verilmiştir.

RESUME

Dans cet article, on a essayé d'observer les termes, les principes et les relations (parmi les éléments) de la classification qui est la principale étape d'un travail scientifique et on a souligné la possibilité de diverses classifications. Un homme de recherche doit choisir l'une de celles-ci, mais ne doit pas oublier qu'une autre classification logique et cohérente est aussi valable.

Platondan günümüze felsefe, ve bilimin ortaya çıkışından bu yana bilim dalları için sınıflandırma, düşünür ve bilim adamları için temel sorunlardan biri olmuştur. 20. yy. içinde gerçekleştirilen incelemelere baktığımızda bunların sınıflandırma üzerinde yoğunlaştığını gözleriz. Çalışmasını sağlam temeller üzerine oturtmak isteyen bir düşünür ya da bilim adamı ele aldığı konu ne olursa olsun sınıflandırmaya kayıtsız kalamaz. Sınıflandırma, her türlü dağınık olgu ya da

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. Eğitim Fak. Öğretim Üyesi.

ögeyi düzene sokarak yığınsalı düzenleyen ve olgu ya da ögeler evrenini küçülten, bu yüzden de algılamamızı kolaylaştıran, bakışımızın nesnelleşmesini, değerlendirilmelerimizin sağlıklı olmasını sağlayan bir düzenektir. Tutarlı sınıflandırma nesneliliğin, bilimselliğin bir ön koşuludur.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA SÜREÇLERİ İÇİNDE SINIFLANDIRMANIN YERİ

Bir bilimsel araştırma süreci dört aşamada gerçekleşir: Kavramsal model, gözlem, çözümleme ve bireşim¹. Araştırma konusunun belirlenmesi, sınırlarının çizilmesi; bu konudaki bilgilerin edinilmesi; kuramsal yaklaşımların bilinmesi; kullanılacak yöntem ve tekniklerin saptanması; (dil ve yazın araştırmalarında) *bütüncenin* (corpus) seçilmesi, incelenecek ögelerin sayısının belirlenmesi, kısaca araştırmanın hazırlık ve tasarım bölümüdür, *kavramsal model*. Verilerin toplanması, konuyla ilgili fişlemelerin, kayıtların, deneylerin yapılması, yalınlık, ilginçlik, düzenlilik ve genellik ölçütlerine göre olguların seçilmesi gözlem ya da deneysel inceleme aşamasıdır. Nicel ve nitel özelliklerin karşılaştırılması; içsel (verilerin araştırmacı tarafından elden geldiğince nesnel yorumlandırılması - öznelilik payı dikkate alındığı için içsel-) ve dışsal (olgunun oluşum koşulları içinde ele alınması, meydana gelmesine yol açan nedenlerin bulgulanmaya çalışılması) çözümlenmeler; adlandırma tanımlama, açıklama (olgular arasındaki nedensellik ilişkilerinin açıklanması), sınıflandırma *çözümleme* aşamasını oluşturur. Söz konusu ilişkilerden bilimsel kuram ve yasalara geçiş aşaması da *bireşim* (synthèse) dir.

Demek ki sınıflandırma bilimsel araştırmanın üçüncü aşaması olan çözümleme (analyse)'nin bel kemiğidir. Başka bir deyişle sınıflandırmanın tutarlılığı çözümlemenin tutarlılığıdır. Sınıflandırma aynı zamanda bireşim işlemidir de. Bu işlemler sınıflandırmadaki dizilişin yönüne göre belirlenir. Öyleyse sınıflandırma bir bakıma aritmetikteki sağlama gibi de işlemektedir. Her iki halde de sınıflandırma dış dünyayı algılama, değerlendirme biçimidir. Sınıflandırma, ögeler arası ilişki ne olursa olsun bir karşılaştırmadır. Sınıflandırmanın belirli ilkelere uyularak gerçekleştirilmesi sınıflandırmayı yapanın seçme, ayırma konusundaki düzeyini, nesneliliğini yansıtır.

ÇÖZÜMLEME

Her bilim alanı, kendine özgü çözümleme yöntemleri geliştirmektedir. Ancak, bu yöntemlerin yapısı, temel özellikleri başka alanlara örneklik edebil-

1 İbrahim ARMAĞAN; Bilimsel Yöntem; İzmir; Dokuz Eylül Ün. Güzel Sanatlar Fak. Yay. 1983 (s. 58-79).

mektedir. Bir alanın kendi içinde derinlemesine gelişmesi özellikle teknolojik ilerlemenin zorlaması olarak çıkmaktadır karşımıza. Ne var ki böylesine bir ilerleme öbür alanlardan bağımsız, tek başına gerçekleştirilmez. Bir alan tüm gerçeklerini, gelişmelerini yalnızca kendi alanındaki çalışanlarına borçlu olamaz. Bilim adamlarının kendi aralarında, dolayısıyla bilimsel alanlar arasında bir etkileşim söz konusudur. Herhangi bir alanın herhangi bir araştırmacısı, bir uzun mesafe koşucusu gibidir. Hem önündeki hedefe çizgisel koşmak hem de zaman zaman önüne, ardına, yanına, yani öbür alanlara, onlardaki yöntemsel görüş açlarına, sonuçlarına bakmak zorundadır. Tek alan üzerinde çözümcü yaklaşım ne kadar gerekliyse alanlar arası ilişki, bireşimci yaklaşım da o denli gereklidir. Bu yüzden ben burada dilbilimsel, anlambilimsel, yazınsal çözümlemelerden değil de toplumsal bilimlerde geliştirilen bir çözümlemeyi örnek olarak sunmak istiyorum.

ETMEN ÇÖZÜMLEMESİ (Factor Analysis)

"Bir bilim adamı genellikle üzerinde bireylerin, öbeklerin, ulusların sıralandığı bir cetvel geliştirmeyi arzu eder (...) Etmen çözümlemesi, nitelikleri, etmenler ya da boyutlar denilen birbirine bağlı kaynaklara bölerek bir çözüm önerir. Her bir etmen, birbiriyle ilişkili bir öbeği, bir ölçü olarak kullanılabilir çözümlenmiş bir birimi tanımlar."²

Cattle, herhangi bir olgunun nesne (object), değişken (variable) ve zaman (time) ya da (occasion) gibi üç temel alan ya da boyutta betimlenebileceğini söylemiş ve etmenlerin nedensel yorumunu savunmuştur. Hogben ve Burt nedensel yoruma karşı çıkmışlar ve etmenleri sınıflandırmalar olarak ele almışlardır. Gerçekten de neden olarak görülebilen bir etmen aynı zamanda bir açıklamadır da. "Bir etmen, bir özelliği paylaşan bir olgu sınıfıdır: zaman ve uzamda birliktelik (ayrılmazlık) özelliği taşıyan bir oluşum. Böyle olunca "ev", "at", "toplumsal öbek", "yasama meclisi", "ulus" bu tür sınıflardır. "Ekonomik gelişme" ya da "büyüklük, boyut, ölçü (ölçüm) betimsel ulam olabilir"³. İzlendiği gibi etmen çözümlemesi tüm bilim alanlarını kapsayabilecek bir görünüm sunmaktadır. Başka bir deyişle tüm bilimler için genel bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Elbette her bilim, bu genel çerçeve içinde kendi özgül çözümleme ve sınıflandırmasını geliştirme durumundadır. "Etmen çözümlemesi görgül bir tiplere geliştirmek için bir araç olabilir. Birbirlerine bağımlı değişkenleri, betimsel ulamlarda öbeklendirmek için kullanılabilir durumları, benzer kesit değerlerine dayalı tipler içinde öbeklendirmek için kullanılabilir"⁴.

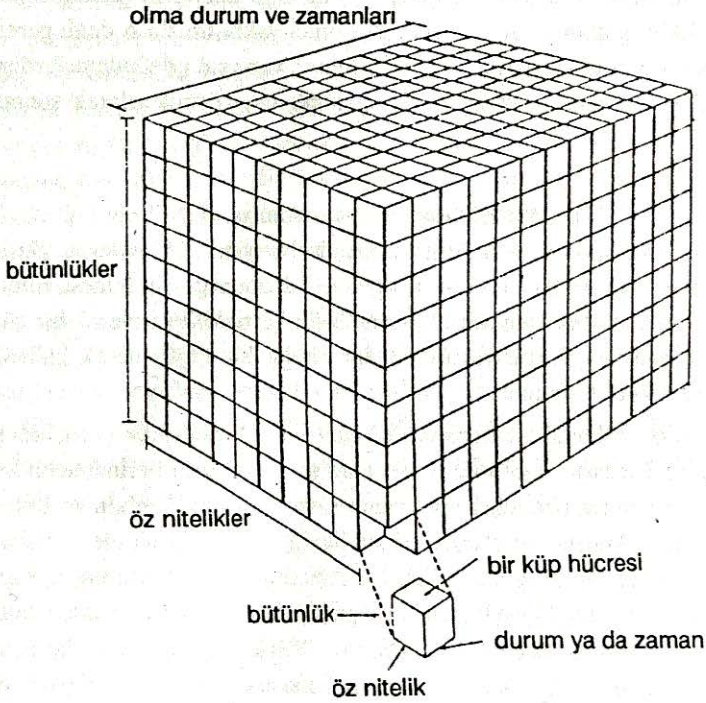
2 R.J. RUMMEL; Applied Factor Analysis; Evanston; Northwestern University Press; 1970 (s: 30).

3 Ayak (Aynı yazar, aynı kitap), (s: 26-27).

4 Ayak, (s: 30).

Etmen çözümlemesinde küp modeli kullanılmaktadır. Küpçüklerden oluşan bir küp. Bunun üç boyutu vardır: birlikler (bütünlükler), öz nitelikler, durum (ya da zaman)lar.

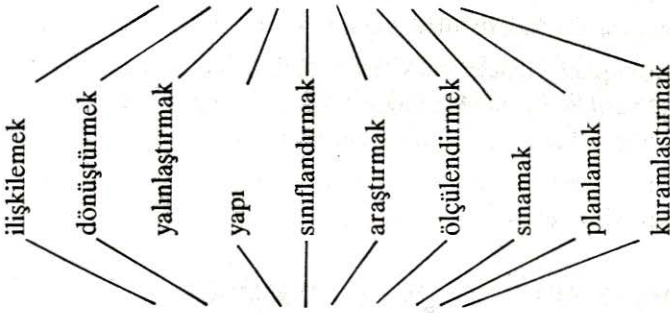
Bir küpsel hücre en küçük birimi temsil eder ve bu hücrenin daha büyük bir küp içindeki yeri de onun ilişkilerini ve boyutlarını verir. Bu küp kuramı, birlik, ilişki, boyut kavramlarını kuşatmaktadır.

Etmen çözümlemesi çeşitli basamaklardan oluşmaktadır. Etmen modelinin elde edilmesi süreci bu çözümlemenin ikinci basamağında yer almaktadır ve kendine özgü teknikleri vardır. Birinci basamağı ise amaçlar ve etmen çözümlemesi arasında yer almaktadır. Etmen çözümlemesinin amacı "bir değişkenler bütünü içindeki öğelerin kendi aralarındaki bağımlılıklarını belirlemek, verilerin titiz bir betimlemesini yapmak, bir alanın yapısını belirlemek, sınıflandırmak, derecellemek, varsayımları sınamak, verileri değiştirmek, bir alanı araştırmak ya da planlamak ya da kuram geliştirmektir"⁵. Rummel, bu amaç kapsamını, etmen çözümlemesinin birinci basamağı olarak şu çizelge içinde vermektedir.

5 Ayak (s: 181).

KURAM(LAR)
(açık ya da için)
a m a ç l a r

SINIFLANDIRMA İLKELERİ

Herhangi bir bütünün öğelerinin ulamlara ayrılması demek olan sınıflandırma bir takım ilkelere uymayı gerektirir. Bu ilkeleri şöyle sıralayabiliriz:

1) *Bütünce seçimi*: Sınıflandırma, herşeyden önce içinde sınıflandırılacak öğelerin yer aldığı bir bütüncüye dayanmalıdır.

2) *Bütünce sınırı*: Bir bütüncenin (*corpus*) genişliği sınıflandırmanın güçlüğündeki etmenlerden biridir. Bir bütünce, yeni bir ögenin katılma olasılığı kalmadığında kapanır.

3) *Düzey, düzlem belirleme*: Bu ilişki düzeyi ve sınıflandırma düzlemi belirlenmeli.

4) *Tekil ilişki düzeyi*: Sınıflandırmanın bir aşaması olan bölümlenme çeşitli ilişki düzeylerinden birine göre yapılmalı.

5) *Tek ölçüt*: Sınıflandırmanın tutarlılığı için seçilen düzlem öbür düzlemlerle karıştırılmamalı. Bu sınıflandırmanın ölçütüdür. Sınıflandırma tek ölçüte göre yapılmalıdır⁷.

6 Ayak, (s: 182).

7 "Bir dilde birçok yapı düzeyleri vardır. En verimli betimlemenin yapılabilmesi için her düzey öbürlerinden açıkça ayırdedilmelidir. Ama yine de bu düzeyler tümünden bağımsız değildir. Bir düzeyin birimleri hemen üstündeki düzeyi tanımlamaya yarar." (H.A. GLEASON; Introduction à la Linguistique; traduit par F. Dubois-Charlier; Paris; Larousse; 1969 (s: 55). Yazar burada düzey sözcüğüyle dilsel düzeyleri (sesbilim, biçimbilim, dilbilgisi, sözdizim, anlambilim) ifade ediyor. Ve sözünü şöyle sürdürüyor: "Sesbilim dilbilgisine başvurmadan kurulmalı. Aynı şekilde sözdizim, biçimbirimsel kesit terimleriyle tanımlanmalı ama biçimbilim sözdiziminin betimlenişine bağlı değildir." (Ayakas)

6) *Düzlemsel birimlerin tanımı*: Sınıflandırma düzleminin birimleri tanımlanmalı.

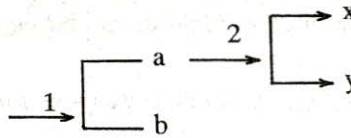
7) *Uyuşurluk*: Ögeler arası ilişki düzeyinde alt birimlerin kendi aralarındaki bağlantı ile üst birimlerle olan bağlantısında *uyuşurluk* kuralı aranmalı.

8) *Bağlılaşıklık*: Benzer ilişkilerden dolayı bir araya getirilen ögeler arasında bir *bağlılaşıklık* vardır. Bu bağlılaşıklık sınıflandırmanın her düzeyinde gözetilmeli. Her alt bölümlenme bir alt dizge oluşturacaktır.

9) *Yetkin karşıtlık*: Sınıflandırma dizgelerini ayırmada yetkin karşıtlıklar (opposition pertinente) kullanılmalı.

SINIFLANDIRMA İLE İLGİLİ TERİMLER

DİZGE: Halliday, dizgeyi "giriş koşulları yerine getirildiğinde seçeneklerden birinin yalnızca birinin seçilmesini gerektiren bir nitelikler takımı"⁸ olarak tanımlamaktadır. Dizgenin herhangi bir sınıflandırma biçimi içinde bile bir kesit olarak tanımlanması dizgeyi donukluktan kurtarır. Dizgeye canlı, değişken bir nitelik kazandırabilir. "Belirli bir dizge ağında oluşan niteliklerden herhangi birinin seçimi dizgesel betimlemeyi belirler. Böyle olunca "seçme anlatımı" bir yapı olarak gerçekleşir (...) Yapının her ögesi bir giriş noktasıdır"⁹. Halliday'ın dizge kavramı onun şu çizelgesinde iyice belirgindir.

Burada girişle birlikte (a) ve (b) ögesi (1) nolu dizgeyi, (x) ve (y) de (a) girişle (2) nolu dizgeyi oluşturmaktadır.

ULAM: Soyut ve somut nesnelerin aralarındaki çeşitli ilişkilerden dolayı saymaca öbeklendirilmesi sonucu ortaya çıkan düşünsel imgedir. Halliday'ın terimiyle her "giriş" niteliği bir ulamdır. Sınıf, öbek (grup) bu terimin eşanlamlıdır. Ulamsal en önemli sorun adlandırmadır.

BİRİM: Her düzey ve düzlemdeki birlik, bütünlüktür. Sınıflandırmanın artık boğulanamayan bölümlenemeyen en küçük parçası birimciktir. Çözümle-

8 M.A. K. HALLIDAY; Notes on Transitivity and Theme in English: Journal of Linguistics, Vol: 3, n: 1, April 1967, (s: 37).

9 Ayayas (ayni yazar, ayni yazı, ayni sayfa)

nebilir her birim bir ulamdır. Karşıtlıklar ve uyumsuzluklar da benzerlik boyutunda yer aldığına göre birimler *bağlılaşıklık* (correlation) ve *birbirleri arasında bağımlılık* (interdependence) özelliği gösterirler.

ADLANDIRMA: Bir kavramın dil düzeyinde nesnelleştirilmesidir. Dil düzeyinde gerçekleşen her adlandırma bir soyutlama işlemidir. Bu işlem yapıldığı sürece ya betimleme, tanım geçerlidir ya da kavramın belirsizliği söz konusudur. Adlandırma, ulamlamanın temel sorunlarından. Adlandırma, ilk ortaya çıktığında bir uzlaşma önerisidir. Sözcük yaratım sürecidir. Aynı dili kullanan en az bir kişinin bu öneriyi benimsemesi, uzlaşmayı geçerli kılar, ama yaygın kılmaz.

TANIMLAMA: Var olanın tüm adlandırılmış nitelikleriyle çerçevelenmesi işlemidir. Kavramın dil içindeki bilinenlerle açıklanmasıdır. Yani bir *öte dil* sürecidir. Sınıflandırmanın her aşamasında (belirleme, kesitleme, ulamlama) gerekli bir işlemdir.

DERECELENDİRME: Geniş anlamıyla hem alt birimler arası ilişkiyi, hem de ulamı (Boule cebirindeki anlamıyla kümeyi) kapsar. Sayılarla ilgili yapılacak kümelendirme, bir bakıma bir ulam ya da derecelendirme sayılabilir. Alt birimler arası ilişki de bir ayırma biçimidir, küçük daha küçük, en küçük. Derecelendirme *hiyerarşik* de olabilir. Ordu içindeki derecelendirme ve sayıların ard ardalığı böyle bir derecelenmedir. Derecelendirme gizli, açık, yarı açık olabilir. Açık derecelendirmede, derecelendirilen en az iki öge vardır (Ahmet Hasan'dan daha büyüktür). Gizli derecelendirmede bir derecelendirilen ve bir ölçülebilir nitelik verilir (Ahmet büyüktür). Platon'a göre büyüklük, küçüklük gibi nitelikler aynı nesnede birlikte bulunabilir¹⁰. Yani görelî bir kavramdır. Ve sözceleyen kişinin büyüklük küçüklük anlayışına bağlıdır ve değişkendir. Sözceleyen (Ahmet büyüktür) derken kafasında belirli bir büyüklük ölçüsü vardır ve bunu sözcesinde ifade etmemiştir. Yarı açık derecelendirmede ise gizli derecelendirmeden farklı olarak derecelendirme ögesi de verilmiştir (Ahmet daha büyüktür).

SINIFLANDIRMADA İLİŞKİLER

Herhangi bir sınıflandırma dizgesi, bağlanırlık ve/ya da ayrılabilirlik özelliği sonucu, ortaya çıkan çizelgede dallanmasıyla ağaca benzetilmiştir genellikle. Hatta üretimi-dönüşümsel kuramın dil çözümlemeleri de "ağaç"ı ve "dallanma"yı temel almıştır. Ne varki sınıflandırma için çıkış noktası oluşturan ilişkiler çok çeşitlidir ve aslında bunların da kendi aralarında sınıflandırılması gerekmektedir. Böyle bir sınıflandırma denemesinde ögeler katmanı üzerinde birbirine binişen iki katman bulunmaktadır. Bunları bir çizelgede şöyle bir araya getirdim.

10 John LYONS; *Eléments de Sémantique*; Traduit par Jacques Durand; Paris, Librairie Larousse 1978, (s: 221-222).

3. katman	2. katman	uzam	zaman	ÖGELER 1. katman
Eylemsel				
Ayrılık/ benzerlik				
Bağımlılık				
Değişim				

1- Uzamsal ilişkiler: Aynı uzamda ya da ayrı uzamda olma ilişkisidir. Uzamsal biraradalıkla, uzamsal birimler kendi içinde en, boy, derinlik boyutunda bağımlılık ilişkisi edinir. Uzamsal birlik ya da ayrılık, kabul edilen birimsel genişliğe göre değişkenlik gösterir. Belirli bir bağlam içinde geçerliliğini ve tutarlılığını korur. Ölçülen ögelerin özelliğine (dil dizgesi, ölçü birimleri dizgesi vb.) göre uygulanacak ölçütle, birimle aralarındaki ilişki saptanabilir. Ögelerin birbirlerine göre ön-arka; alt-üst ve yanda olmalarından kaynaklanan birliktelik uzamsal ilişki sınırları içindedir.

Yön ilişkisi: Ögelerin uzamda dizilişleri yanısıra birde yönelişleri söz konusu edilebilir. Yöneliş, tek yönlü, karşılıklı ya da tersinir olabilir.

- Ali eve gidiyor (tek yönlü)
- Ali Ahmet'le dövüşüyor (karşılıklı)
- Ali Ahmet'in arkadaşıdır (tersinir)
- Ahmet Ali'nin arkadaşıdır (tersinir)

Bu örneklerde tersinir ilişki bakışimli (symétrique) tir. Ama her tersinir ilişki bakışimli değildir.

Dizimsel (syntagmatique) ilişki: Ögelerin yatay yanyanalıklarından ileri gelen ilişkidir. Ögelerin dizilmelerindeki bağlılığı (cohérence) öne getirir. Sözdizimsel (syntaxique) incelemeler ve yine bu alan içinde yer alan sözcük düzeni (word order) üzerine incelemeler bu ilişki çevresinde gelişir. Karı koca ≠ koca-karı arasındaki anlam ayrılığı, sözcük düzeninden kaynaklanmaktadır.

Dizisel (paradigmatique) ilişki: Ögelerin düşey yanyanalıklarından ileri gelen ilişkidir. Dilbilimde bir tümce içinde herhangi bir sözcük türünün yerini alabilecek sözcük ya da birim düşey ekseninde, çağrışım ekseninde yer alır. Ve bir liste oluşturarak dizilir.

Ahmet çarşıya gitti.

tümcesinde (Ahmet + çarşı + (y)a + git + ti) biçiminde kesitlenebilecek bir ögeler bütünü vardır. Bunlar kendi aralarında dizimsel bir ilişki içindedirler. Bu ögelerden birini, örneğin "çarşı"yı çekip aldığımızda yerine başka ögeler getirebi-

liriz. Örneğin sinema, maç, tiyatro vb. İşte oluşturulacak dizide aynı sözcük türlerini görebiliriz ve başka sözcük türlerini bu yapı içinde deneyerek bu sözcük türünün özelliğini ve işlevini belirleyebiliriz. Örnek tümcemizdeki ögelerin her biri dizisel listelerden seçilerek biraraya getirilmişlerdir. Dizimsel ilişki gerçekleşmiş, dizisel ilişki ise dilbilimsel alanda çağrışım değerli ve gücül haldedir.

Açık liste: Dizisel ilişki içinde sayısı sınırlanamayan ögelerin oluşturduğu listedir. Bu listenin başı (saymaca olarak bir ögeyle başlatılabilir) ve sonu yoktur. Sayılar dildeki sözlüğü ilgilendiren sözcükler bu tür listeler oluştururlar.

Kapalı liste: Yine dizisel ilişki içinde yer alan bazı listeler sonludur. Sınırlıdır. Bu listeler yapıları belirlemede yardımcı olurlar. Dilde, dilbilgisel (grammatical) ögeler böyle listeler oluştururlar.

Çevrimsel liste: Kapalı listelerden bazıları sürekli bir çevrim içindedirler. Çevrimsel liste oluşturan ögeler birbirini arkasından gelir ve sürekli yinelenirler. Haftanın günleri, yılın ayları, mevsimleri bu tür listeler oluştururlar.

2- Zamansal ilişki: Tek eksen üzerinde gelişen zaman ögeleri arasındaki ilişkidir. Zamansal (chronologique) bir dizimsellik gösterir. Bu ilişki de aynı zamanda (benzerlik) ve ayrı zamanda olma özelliği içerir. Bunların dışında bu ilişkiye süreklilik/geçicilik açısından yaklaşılabilir.

I- Eylemsel ilişki: Dilbilim alanında eyleyenler (bu terimi Lucien Tesnière'in kullandığı anlamda özne ve nesne terimlerinin bileşkesi olarak aldığımızda her öge bir eyleyendir.) arası edim (eylem sayılmayan yüklemelin içeriği) ve eylemlerle sağlanan ilişkidir. Eylemsel ilişkiler yönü açısından geçişli, geçişsiz (tek yanlı) ve geçişliler de karşılıklı ve yapıtımsal (çok yanlı) ilişkiler olarak ayrılabilir. Geçişli eylemlerden bazıları tek yanlı, bazıları çok yanlı ilişki ifade ederler.

II- Ayrılık ilişkisi: Sınıflandırmada çatallanmayı sağlayan, ögelerin benzezmeliğine dayanan ilişkidir. Ayrılık ilişkileri zıtlık (contraste) ve karşıtlık (opposition) olarak ayrılabilir. John Lyons, zıtlık terimini en genel anlamda herhangi bir dizisel bütündeki (öge sayısı ne olursa olsun) zıtlık için kullanmakta, ikili zıtlıklara karşıtlık adını vermektedir¹¹. İkili karşıtlıklardan derecelenebilir (büyük/küçük > daha büyük, en büyük; alçak/yüksek > daha alçak, en alçak) olanlara karşıt anlam (antonymie); evli/bekar gibi derecelenemeyen zıtlıklara da bütünleyici karşıtlıklar demektedir¹². Karı, koca gibi terimleri de tersinirler olarak adlandırmaktadır (X, Y nin kocasıdır > < Y, X in karısıdır).

III- Benzerlik ilişkisi: İki ögenin ortak özelliklerini işaret eden ilişkidir. Benzerlik ve ayrılık ilişkisi ögeler arası temel ilişkilerdir. Uyum/uyumsuzluk ilişkisini de bu ilişkiler içinde ele alabiliriz.

11 Ayak, s: 226

12 Ayakas (Aynı yazar aynı kitap aynı sayfa).

IV- Değişim ilişkisi: Yerine geçme (substitution) ve dönüşüm (transformation) içeren ilişkidir. İki öğeden biri öbürünün yerini alır, ya da bir öge değişime uğrayarak başka bir öge olur.

V- Bağımlılık ilişkisi: Bağımlılık pek çok ilişki biçimini içerir. Temel bağımlılık ilişkileri alt bağımlılık (subordination), üst bağımlılık (superordination) ve eşbağımlılık (coordination) ilişkileridir.

Alt bağımlılık: Müzik-şarkı; mobilya-koltuk birimleri arasındaki ilişki alt bağımlılık ilişkisidir. Burada bağımlılığın yönü değil de diziliş (öncelik/sonralık) ön plandadır. Ve müzik, mobilya birimleri şarkı ve koltuğa göre üst birimdir. John Lyons "subordination" terimi yerine "hyponyme" terimini yeğliyor¹³.

*Üst bağımlılık:*Alt bağımlılıktaki öğelerin tersten okunmasıdır:şarkı-müzik; koltuk-mobilya. Bu iki bağımlılık ilişkisi aynı zamanda parça-bütün ilişkisidir.

Eş bağımlılık: Alt bağımlılığın ilk teriminin kapsamındaki öğelerin arasındaki ilişkidir. çiçek > lüle, zambak, gül... Lüle ile zambak arasındaki ilişki eşbağımlılık ilişkisidir. J. Lyons bunu da "cohyponymie" olarak adlandırır.

Bağımlılık ilişkisi içerisinde gereksinimden kaynaklanan bir ilişki de söz konusudur. Ancak bu ilişki yüklemsel ilişkiler içinde temel alt öbeklenmelere yerleştirilebilir.

Bitişiklik (contiguité) ilişkisi: Bu, iki ögenin birbirine bağlılığını, kullanımsal birlikteliği, zıtlığı, onsuz olmazlığı dile getirir. Öğretmen-öğrenci, okul-öğrenci, hasta-doktor, masa-tabak arasındaki ilişki bu türdendir. Bu ilişki, gereksinim kavramına da (tümünden olmasa da bazı örneklerde) bağlıdır.

-den olma ilişkisi: Matematiksel ilişkiler (dört işlem ve öbürleri), kimyasal madde, element ilişkisi bu türden ilişkilere. Yani bir çözme, çözünme, oluşum ilişkisidir. Renklerin oluşturulması da bu türdendir.

Soy ilişkisi: Bu ilişkinin temeline gidildiğinde bir tür -den olma ilişkisi özelliği gösterir. Her ikisi de dizgeler oluşturabilir. Dallanabilir.

Bütünleme ilişkisi: Bu ilişki, parça-bütün ilişkisini andırmaktadır. Bu ilişkiden ancak, zıtlık yanısıra birliktelik olarak bakıldığında söz edilebilir: oğlan-kız, karı-koca, masa-örtü. Bu ilişki bir zıtlık türünü içerebileceği gibi geçici birlikteliği de içerebilir.

Özdeksel-niteliksel ilişki: Dilbilgisel olarak baktığımızda özne ya da nesneyle sıfat arasındaki ilişkidir. Nesne ile niteliği, karakteri (elbise-eski; Harpa-gon-cimri) ve bir maddenin özdeğiyle (tahta-masa) arasındaki ilişki bu türdendir. Niceliksel ilişki uzamsal ilişki içinde yer almaktadır.

Parça-bütün ilişkisi: Bir tek dizgesel bütün içerisinde yer alan öğelerin bütünü oluşturdukları ilişkidir. Örnek, beden > el, ayak, göz, burun vb. uzuvlar-

13 Ayak, s: 236.

dan herhangi biri bedenini oluşturuca bir parçasıdır. "Beden", bu oluşturuca parçalar (uzuvlar) ın tümüne verilen addır. Her parça kendi öğeleri çerçevesinde bir bütün sayılabileceği gibi bir bütün de üst bağımlılığına göre bir parça olabilir. Demek ki parça ve bütün iç içe geçebilen görel ve saymaca kavramlardır. "Parça-bütün ilişkileri anlam (ve belki de dilbilgisel) olarak tümce ya da sözcük öbeklerini gösteren iyelik yapılarının bir alt sınıfı olarak birbirlerine bağlanırlar"¹⁴. Parça-bütün ilişkisine geçişlilik açısından da bakan J. Lyons "parça-bütün sözcüksel ilişkilerinin geçişli ya da geçişsizliğinden çok geçişli olmayan oldukları söylenebilir"¹⁵ demektir. Bu ilişkiye koşut özgüllük, genellik ve de tekil-tikel-genel ilişkisinden söz edilebilir.

Cins (genre)-tür (espèce) ilişkisi: Bazı sınıflandırmalarda cins/tür ilişkisi temel alınmaktadır. Üst bağımlılık, alt bağımlılık ilişkisiyle eşdeğerlidir. Cins ve tür terimleri günlük dilde birbiri yerine kullanılmaktadır: Gelincik bir çiçek cinsidir/türüdür/çeşididir. Aralarında bir ayırım yapmağa kalktığımızda cins, bir değışkeler bütünü, tür de değışkelerden her biridir. Buğday > Kanada buğdayı, kara buğday vb.

Ortak (birim) [archi-unité] - değışke birim (allo-unité) ilişkisi: Parça-bütün ve cins tür ilişkisi biçimsel bir ilişkidir. Öğeler arası ilişki işlevsellik açısından ele alındığında ortak birim-değışke birim ilişkisi belirlenebilir. İşlevsellik ilişkisi biçimbilim alanında da geçerlidir. Biçimbilimden örnekler alalım:

Dışlerini fırcaladı.

Kitabını yırttı.

tümcelerinde, ad öbeklerinin sonundaki /i/ ve /ı/ öbeklerin özelliklerine göre birbirleri yerine kullanılmaktadırlar. Aynı işleve sahiptirler. Birbirlerinin değışkesi (variante) dirler. Ne var ki bu ayrı iki ögenin yerine getirdiği işlevi tek başına bir birimle göstermeğe kalktığımızda bir karmaşa yaşanacağı da ortadadır Biçimbilim (morphologie)'de bu işlev, değışkelerden herhangi birinin temel alınması ve büyük harfle yazılmasıyla çözülmektedir: /I/. Ve bu yazım /i/ ve /ı/ değışke birimlerinin ortak biçim birimi sayılmaktadır. /i/ ve /ı/ da birbirlerinin değışke biçim (allomorphe)'leridir. Gleason biçim birimlerin ses ya da biçim olarak koşullandıklarını yazmaktadır. İngilizcedeki isimlerin çoğul yapılmasında (book > books ve ox > oxen örneklerinde düzensizlik içinde de olsa), (s) ve (en) işlevsel olarak aynı görevi, çoğullanma görevini yerine getirmektedirler ve bu biçimsel koşullanmadır. Cats, boys, roses örneklerinde ise çoğul eki /s/, /z/ ve /iz/ seslerini vermekte ve sesel koşullanmaya örnektirler¹⁶. Bu ortak birim, değışke birim ilişkisi, biçim bilimin sınırları dışına taşırılarak anlambilime de uygulanabilir.

14 John LYONS, ak, (s: 253).

15 Ayak, s: 254.

16 H.A. GLEASON; Introduction à la Linguistique; traduit par F. Dubois-Charlier; Paris; Larousse; 1969 (s: 52-53).

Neden-sonuç ilişkisi: Oluş boyutunu ilgilendiren bir ilişkidir. Cheptouline bu ilişkinin belirlenmesinde nesne ile nedenin karıştırılmamasını ister. Nedeni, nesnelere, şeyler ya da nesneyi, şeyi oluşturan görüntülerin etkileşimi; sonucu da bu etkileşimle öğelerde, görüntülerde, bedenlerde görülen değişim olarak tanımlar. Ve nesnenin (şey, süreç) birçok değişim ve dönüşüm olasılığı bulunduğu dikkat çeker¹⁷. Bu ilişkide ikiden fazla öge devrededir. Etkileşen ya da ayrışan iki nesne ve bu etkileşimi, ayrışımı sağlayan ortam ya da birey/nesne. Neden-sonuç ilişkisi birçok çözümlemede bir iz sürmeyi gerektirebilir. Zira yüzeysel ve derin nedenlerin (görünürdeki neden ile derinlerde yatan nedeni) bulgulanması ve bunun için gerçekleştirilen işlemin kuramsallaştırılması anlambilim, yorumbilim ve bilgi kuramı için önemlidir.

Tüm bu ilişkilerin gerçeklik ve saymacalık nitelikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira iki ya da daha fazla öge arasındaki ilişkiler gerçek olabileceği gibi uydurma da olabilir, ya da bu iki olasılığın karşısında yer alabilecek başka bir olasılıkla saymaca olabilir. Bu nitelikler bu ilişkiler üzerinde genel, çerçevesel bir kılıf gibidir.

Bu sıraladığımız ilişki biçimleri sınıflandırmanın yapısını ortaya koymaktadır. İlişkilerin değişik ulamlar oluşturması bunların değişik bakış açılarından nitelendirilebilmesi olasılığını öne çıkarmaktadır. Bu da ister istemez söz konusu olabilecek alan için işletilebilirlik ve geçerlilik sorunlarını işlerliğe sokacaktır. Sınıflandırma konusuna yaptığımız bu yaklaşım bilim adamı için zorunlu bir süreçteki seçmelerin, kendi içerisinde (sınıflandırma ilkelerine uyulması koşuluyla) *tutarlı ve hoş görülü* olması gereğinin altını çizmektedir.

17 A. CHEPTOULINE; *Catégorie et lois de la Dialectique*; Moscou; Ed. du Progrès; 1978 (s: 260).